

Юлія Голоцукова
Маріупольський державний університет

РЕЗУЛЬТАТИВ ЯК ОБ'ЄКТ ЛОГІЧНОЇ СЕМАНТИКИ ТА ФУНКЦІЙНОЇ ГРАМАТИКИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)

A Resultative as an Object of Logical Semantics and Functional Grammar (on the Material in the Ukrainian Language)

Ключові слова: граничність, результат, результатив, рубіж дії, статив, стан / дія, пасив, перфект

KEYWORDS: limitiveness, result, resultative, the measure of the action, stative, state / action, passive, perfect

ABSTRACT: The article deals with the research of the resultatives of the Ukrainian language: of the formal-grammatical types, of the peculiarities of functioning. The paper presents an interpretation of the notion “resultative” in the modern linguistic literature, it distinguishes types of the forms of the resultatives. Further, a definition of the term “resultative” is offered. Resultative constructions are described in connection with the extralinguistic phenomena by means of reception of external interpretation. The reception of interlevel interpretation allowed to trace connections of resultatives with other language units. Resultative constructions are investigated on the basis of other units in their proximity in a context: influence of context on resultative / stative / passive / perfect value of lexeme on the basis of the methodology of a distributive analysis of a structural method. The reception of substitution is applied for authentication of language units.

У всіх мовах світу відбиваються певні логічні категорії, існування яких зумовлено позамовною реальністю. Наявність подібних категорій пояснюється тим, що основу будь-якої мови становить єдність людського мислення, оскільки розумова діяльність людини, її найзагальніші вияви впливають на структуру мов у напрямі формування в них спільних рис. Тому існують поняття, властиві людському мисленню взагалі, адже поняттєвий зміст є універсальним, єдиним для всіх мов. З цього приводу Ж. Вандриєс пише:

Якими несхожими не були б розумові навички різних народів, існування деяких основних рис не можна заперечувати. Існує загальнолюдська логіка, і головні логічні категорії ми спостерігаємо у всіх людей, здатних мислити: вони, ясна річ, лежать в основі граматичних категорій (1937, 112).

Серед використовуваних мовою логічних категорій вирізняється особливий їхній різновид – «поняттєві категорії». Основи теорії поняттєвих категорій розроблені О. Есперсеном та І. І. Мещаніновим. Універсальність подібних категорій підкреслював Есперсен у роботі «Філософія граматики», де розкривається також співвідношення поняттєвих і синтаксичних категорій:

Поряд з синтаксичними категоріями, або крім них, або за цими категоріями, що залежать від структури кожної мови, у тому вигляді, в якому вона існує, наявні й позамовні категорії, не залежні від більш або менш випадкових фактів мов, що існують. Ці категорії є універсальними, оскільки вони застосовні до всіх мов, хоча вони рідко виражаються в цих мовах ясно і недвозначно (2002, 57).

Мещанінов наголошував на мовній природі поняттєвих категорій. Поняттєві категорії «є відображенням у мові дійсних норм свідомості» (Мещанінов 1949, 196), водночас,

виявляючись у семантичному ладі лексики, у синтаксичному ладі речення та морфологічному оформленні слова, поняттєві категорії залишаються таким чином серед мовних категорій (1949, 196).

Наразі теорія поняттєвих категорій розвивається у працях О. В. Бондарка, М. М. Гухман, С. Д. Кацнельсона, В. М. Ярцевої та інших. Як ключові універсальні поняттєві виступають такі категорії, як вплив / фактитивність, об'єкт впливу, інструментальність, об'єкт володіння, категорія переміщення у просторі (Кацнельсон), поняття посесивності, часу, просторових відношень, категорія числа (Ярцева), можливість, необхідність, імперативність, одночасність, послідовність, каузативність, плюральність (Бондарко) і подібне.

До поняттєвих категорій зараховують також і категорію результативності (О. В. Бондарко, Т. С. Глушак, С. К. Семенова), оскільки репрезентація результату дії знаходить відображення у всіх мовах світу. Наявність цієї категорії в мові зумовлена необхідністю, перед якою поставлені учасники комунікації об'єктивної дійсності.

Універсальні поняттєві категорії відображають загальні явища позамовної дійсності у свідомості людей, але способи мовної інтерпретації

універсальних поняттєвих категорій у різних мовах не універсальні й у кожному конкретному випадку утворюють свою специфічну систему.

Термін «результатив» на сьогодні не має однозначного тлумачення, хоча вивченню цього поняття присвячено багато наукових праць. Дослідження результатива здійснювалися на матеріалі китайської, нивхської, монгольської, ескімоської, чукотської, арчинської, узбецької, евенкійської, грузинської, давньогрецької, російської, литовської, арабської, індонезійської, німецької, норвезької, вірменської, фінської, фула мов і подібне. Незважаючи на велику кількість праць, проблема результативності все ще залишається нерозв'язаною, оскільки на кожному новому етапі наукового пізнання постають нові питання, пов'язані з актуалізацією результативної семантики.

Наразі в українському мовознавстві відсутня цілісна характеристика мовних засобів на позначення відношень результативності / нерезультативності. У рамках категорії виду результативність розглядали Н. С. Авілова, О. В. Бондарко, В. В. Виноградов, М. Я. Гловінська, О. В. Ісаченко, Ю. С. Маслов, І. П. Мучник, М. О. Шелякін та інші. І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, О. О. Потебня вважають, що результатив належить до категорії стану дієслова і подібне. Попри складність і значущість, результативність на ґрунті української мови фундаментально не вивчалася і розглядалася лише спорадично. Необхідність аналізу й класифікації мовних засобів вираження результативних відношень в українській мові зумовлюють а к т у а л ь н і с т ь нашого дослідження.

М е т а дослідження – встановлення функційно-семантичної типології результативних конструкцій. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких з а в д а н ь: розглянути еволюцію лінгвістичних поглядів кінця ХХ – початку ХХІ століття на статус і семантику результативів; проаналізувати структурно-лінійні особливості результативних конструкцій; виявити парадигматику результативів.

Аспектологія, що динамічно розвивається у славистиці, на жаль, мало заторкує проблеми результатива загалом, українського ж зокрема. Та й загальнотипологічна проблематика результатива недостатньо охоплює український матеріал. Водночас українські результативні конструкції постають надзвичайно розмаїтими, їхні структурні й семантико-функційні особливості не є рівнорядними, тому їхнє вивчення дозволить по-іншому розглянути систему дієслівних категорій, їхню внутрішньореченнєву значущість, виявити рівні взаємодії / взаємозумовленості дієслівних та іменних категорій, навантаження результатів у трансформаційних процесах одно- та різноярусного типів.

У сучасному мовознавстві питання, пов'язані з результативами, ще не отримали свого остаточного розв'язання. Серед мовознавців немає одно-

стайності щодо визначення статусу категорії результатива в системі дієслівних категорій, навантаження у внутрішньореченнєвій структурі.

Авілова, Бондарко, Виноградов, Гловінська, Ісаченко, Маслов, Мучник, Шелякін розглядали категорію результативності в рамках категорії виду. Результативність разом із граничністю й цілісністю розглядалися як основні категоріальні семантичні ознаки. Опозиція видів трактувалася як привативна, тобто маркованим членом видової опозиції вважався доконаний вид, а недоконаний розглядався як такий, що є основою, нейтральною базою видового співвідношення. У працях інших лінгвістів опозиція видів тлумачилася як еквіполентна: перфектив позначає результативну, нетривалу дію, а імперфектив – тривалу, нерезультативну.

Результативність і граничність як основні категорійні семантичні ознаки розглядалися як такі, що чітко не можуть бути розмежовані. Зокрема, Мучник писав про те, що поняття «граничність» і «результативність» можна вважати в деякому сенсі тотожними, тобто ці ознаки «в найбільш істотному подібні між собою» (1971, 97). Мучник розглядав результативність як інваріант перфектива. Поняття «граничність» використовувалося в роботах таких лінгвістів, як Виноградов, Авілова, Шелякін, а також у роботах Маслова і Бондарка разом з ознакою цілісності.

Безсумнівно, що поставити знак рівності між граничністю і результативністю не можна. Граничність і результативність – це два аспекти напряму, за яким можна розглядати конкретну ситуацію. Як зазначає Гловінська, теорія результативності «розглядає конкретний момент з погляду наслідку дії», а теорія граничності – «з погляду фази, що передує виникненню результату» (2001, 270).

Вихованець, Жовтобрюх, Загнітко, Потєбня вважають, що результатив належить до категорії стану дієслова. Водночас саму категорію стану кваліфікують також по-різному. Так, наприклад, Потєбня вважав її синтаксичною категорією; Жовтобрюх кваліфікував категорію стану як морфологічну категорію. Наразі заперечено суто морфологічний чи синтаксичний характер цієї дієслівної категорії. Наголошується на її міжрівневості (Бондарко, Вихованець, Загнітко та інші).

Бондарко зауважує, що стан дієслова – це морфолого-синтаксична категорія. Вихованець, Загнітко, вважають, що всі питання, що стосуються дієслівних форм стану, зосереджуються в лексичній сфері та синтаксисі.

На думку Вихованця і Загнітка, із морфологічними категорією стану пов'язує лише те, що дієслова є категорійними одиницями з відповідним морфологічним виявом. Трансформація речень із дієсловами активного стану охоплює суттєві зміни ролі актантів, що і зумовлює вихід проблематики дієслівного стану за межі морфології та зосередження в словотвірній системі мови та синтаксисі. Похідне дієслово виступає

іншою лексичною одиницею, у його структурі наявні значні видозміни, що заторкують глибинні й поверхневі напрями ліво- та правобічної семантико-синтаксичної валентності. Відношення до словотвору має пасивне значення дієслова, бо воно пов'язане із творенням нової лексики, оскільки суть трансформації актив / пасив полягає в семантичному перетворенні дієслівного предиката дії на предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії. Вихованець це перетворення відносить до явищ лексичної деривації в її модифікаційно-транспозиційному різновиді, оскільки

лексичне значення дії вихідного дієслова модифікується в напрямі завершення перебігу дії, набуття результативного стану, тобто її ступеневої модифікації, з одного боку, а особові форми такого вихідного дієслова звичайно транспонуються в дієприкметникові форми пасивного стану, з іншого боку (1993, 15).

Нечіткість формальної фіксованості значення активності / пасивності зумовила різнобій у визначенні та встановленні їхнього статусу в системі дієслівних значень.

Найпоширенішими в сучасній лінгвістиці є два підходи до кваліфікації значення активності / пасивності, при цьому акцентується, що семантична специфіка пасива – відхід суб'єкта з позиції підмета. Результатом такого тлумачення є необхідність зарахування до пасива безособових і неозначено-особових форм дієслова.

Поширеним є функційно-семантичний підхід до вивчення категорії стану, у якому відомі два різновиди: тематичний та інтенційний. Тематична концепція передбачає, що пасив, на відміну від актива, обирається тоді, коли не-агента виступає темою повідомлення, оскільки тематичність – це конститутивна властивість підмета.

Іntenційний підхід ґрунтується на наявності у предиката вибіркової спрямованості на одного з учасників ситуації (інтенції). Цей підхід тлумачиться як фокусування: один з учасників ситуації (аргументів) обирається як точка відліку, або фокусу, щодо якої (якого) визначаються ролі інших учасників ситуації. Передбачається, що якраз першому актантові (традиційно, підметові) семантично відповідає фокус. Хоча «фокусування» – аспект комунікативного членування, або комунікативної організації складних реченневих структур, і специфічний для речення, що протиставляє один член речення (підмет) іншим його членам, фокус не тотожний темі.

Хоча функційно-семантичний погляд має багато переваг, поза увагою залишається встановлення «морфологічності» стану дієслова. Загнітко акцентує, що нефіксованість формального вираження значення перебуває

поза межами морфологічних проблем і не вкладається у визначення морфологічних категорій як системи протиставлених один одному рядів морфологічних форм з однорідним значенням і свідчить про приналежність актива – пасива до структури категорії валентності дієслова (Загнітко 1996).

У результативних конструкціях репрезентується відмінна семантична валентність дієслівної лексеми. На денотативному рівні «первинна» ситуація якісно трансформується, перетворюючись на іншу, що виникає лише як результат попередньої, не існуючи поза нею: *Ліс схожий на масу колон, з а б и т и х в землю по крутій горі* (І. Нечуй-Левицький) – *забивати* → *забити* → *забитий* (*забито*); *На Лукині була тонка біла сорочка, голова з а в 'я з а н а новою картою хусткою* (І. Нечуй-Левицький) – *зав'язувати* → *зав'язати* → *зав'язаний* (*зав'язано*); *Хлоп'ята стояли без шапок, з низенько п о с т р и ж е н и м и головами* (Панас Мирний) – *стригти* → *постригти* → *пострижений* (*пострижено*) тощо.

Загнітко, вважає, що з результативністю корелює така дія, що у процесі свого перебігу може певним чином якісно видозмінюватися, досягаючи своєї природної межі, і потім перетворюватись із дії у стан або властивість одного з учасників (Загнітко 1996). Відношення між первинною і похідною результативними конструкціями є надзвичайно складними, для них властива загальна концептуальна площина, яка тлумачиться по-різному з погляду значення імпліцитної аспектуальності, обсягу ситуації, перетину ситуацій. За значенням імпліцитної аспектуальності первинна конструкція виражає дію, а похідна – результат дії або стан.

З погляду обсягу ситуації у первинній конструкції дією охоплений об'єкт і суб'єкт, у похідній результативній конструкції – лише результат первинної дії і презентована одна особа. За перетином ситуацій – первинна і похідна результативні конструкції не накладаються одна на одну, а йдуть одна за одною. Загнітко наголошує, що це – два різні етапи одного макропроцесу. Без здійснення попередньої первинної дії неможлива результативна ситуація (Загнітко 1996).

Для диференціації результативних конструкцій автори Типології результативних конструкцій наголошують на необхідності відрізнити поняття «стан» від поняття «дія» та «ознака» (Недялков 1983, 5).

Незалежно від способу вираження в мові В. П. Недялков, С. Є. Яхонтов розрізняють первинний (*сидіти, розуміти, лежати* і подібне) і вторинний стан (*бути написаним, бути пофарбованим, бути розбитим, бути побудованим* і таке інше). Первинний стан може виникнути самотійно, вторинний завжди є результатом чиєсь свідомої дії чи діяльності.

Крім того, мовознавці виділяють стан тимчасовий, стійкий, незворотний. Тимчасового стану предмет може набувати неодноразово. Це

фізичний стан, що легко може бути перерваний дією суб'єкта чи чийось втручанням: *той, хто лежить, може встати сам, або його можуть підняти* і подібне. Стійкий стан також не завжди залишається незмінним, однак зміна тут викликана перебігом часу, а не активним втручанням якоїсь сили: *знати – через деякий час – забути* і таке інше. Межі між тимчасовим та стійким станом є нечіткими, часто досить важко розрізнити ці стани. Незворотний стан не буває властивим предметові з самого початку, а завжди є результатом якоїсь дії чи процесу, але, виникнувши, не може бути зміненим, тобто предмет не може набути первинного стану: *розбитий ніяк не може стати цілим; варений не може стати сирым* і подібне. Зазвичай, незворотний стан виражається похідними формами – дієприкметниками або віддієслівними прикметниками (Недялков 1983, 6).

Цікавими в напрямі виявлення можливості утворення результативів, на наш погляд, є дослідження Загнітка, який наголошує, що диференціація лексем на дієслова дії і дієслова стану має вирішальне значення, оскільки інвентар дієслівних граматичних значень залежить від належності дієслова до першого чи другого розряду слів.

Опозиція дієслів дії і дієслів стану пронизує всю граматичну систему мови. Похідністю дієслів стану зумовлюється, зокрема, їхня своєрідність щодо видового протиставлення (непарність переважно властива дієсловам стану; результативність – дієсловам дії).

За класифікацією дієслів дії Загнітка, виділяємо типи результативів на позначення: 1) фізичної дії: *пристібати* → *пристебнути* → *пристебнутий (пристебнуто)* – *Він не відривав руки від кишені, в якій були пристебнуті шпилькою гроші* (Г. Тютюнник); *причіпляти* → *причепити* → *причеплений (причеплено)* – *Коли ж дивиться – віршовка; потягнув тую віршовку – аж і тут гарбуз сирий причеплений!* (І. Квітка-Основ'яненко); *шити* → *пришити* → *пришитий (пришито)* – *Теліпались довгі кінці пояска, пришитого ззаду до шлафрока* (І. Нечуй-Левицький); *випрядати* → *випрядити* → *випряжений (випряжено)* – *Випряжені воли паслись у пшениці; наймити спали під возом* (І. Нечуй-Левицький); *сіяти* → *висіяти* → *висіяний (висіяно)* – *Земля не завжди і насіння висіяне повертала, вовки ночами завивали, голод і злидні не виводились* (І. Кучер) і таке інше; 2) інтелектуальної дії: *міркувати* → *виміркувати* → *виміркуваний (виміркувано)* – *Вона була убрана побуденному, але в тому недбайному убранні було знать добре виміркуване кокетство* (І. Нечуй-Левицький); *пересвідчуватись* → *пересвідчитись* → *пересвідчений (пересвідчено)* – *Добре пересвідчена у справі сваха, Солоха завжди знала, з чого треба починать* (Ю. Яновський) тощо; 3) мовлення: *вимовляти* → *вимовити* → *вимовлений (вимовлено)* – *Йому аж подобалось питання, так прямо вимовлене*

жіночими устами (Панас Мирний); оголошувати → оголосити → оголошений (оголошено) – Сумною звісткою, вмить оголошеною, Нам на горі прийшлося тут з'явитися (М. Кропивницький); проголошувати → проголосити → проголошений (проголошено) – За спинами чоловіків знову сперечалися жінки. Особливо одна, страшенно обурювалась, що Річинського по смерті проголошено банкрутом (Ірина Вільде) і подібне; 4) давання: забирати → позабирати → позабираний (позабирано) – Покої були пустісінькі, всі коштовні оздоби були позабрані (І. Франко); подавати → подати → подаваний (подавано) – Вона попивала жадібно подаваний їй розігріваний напиток (О. Кобилянська); красти → покрасти → покрадений (покрадено), забирати → забрати → забраний (забрано) – Кури покрадено! Усі троє, ще й півня в додачу забрано (О. Донченко); виплачувати → виплатити → виплачений (виплачено) – Бачура перегортав сторінки, і перед його очима котилися кругленькі суми, виплачені дояркам, свинаркам, ланковим за перевиконання планів (М. Чабанівський) і таке інше; 5) простору: стелити → вистелити → вистелений (вистелено) – Долівка вистелена килимами, кругом невеличкі гарні крісечка (Панас Мирний); вішати → перевісити → перевішений (перевішено) – Відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом, перевішеним через руку (І. Франко) тощо.

У роботі Холодовича та його послідовників (Холодович 1979) наголошується, що здебільшого лише граничні дієслова можуть утворювати результативи. До граничних лінгвісти відносять передусім дієслова, що позначають перехід з одного стану до іншого (*сісти, лягти, упасти, забути* і подібне) або набуття якості (*дозріти, побіліти, порозумнішати, почервоніти* тощо) – такі дієслова зазвичай кваліфікують як процесуальні. Граничними постають також дієслова, що позначають цілеспрямовані дії, які не можуть тривати довго після того, коли мета досягнута (*смажити, будувати, варити* та інше). Неграничними лінгвісти вважають дієслова, що необов'язково передбачають одну певну мету (*дивитись, бігти, співати, працювати* тощо), а також ті, що позначають стан (*лежати, знати* і таке інше).

На думку В. О. Плуногяна, граничність імпліфікує не властивість ситуації мати результат узагалі, а дещо іншу властивість – «передбачуваність, єдиність, природність результату» (1989, 58). Він наголошує, що більш адекватним є такий опис результативних похідних, що не передбачає обмеження на граничність як універсально обов'язкове. Ознака граничності імпліфікує властивість ситуації мати саме передбачуваний результат. Дієсловами з реалізованою граничністю є всі перфективи, бо ознака граничності є їхньою категорійною ознакою. Також граничність притаманна й частині імперфективів, точніше лексико-семантичним варіантам дієслів, оскільки в кожному конкретному значенні дієслово може

виявляти різне відношення до граничності. Граничність імперфективів має інший характер, ніж перфективів, там вона потенційна, поки що не реалізована і може бути реалізована лише за певних умов.

Таким чином, виділяємо два типи форм результативних конструкцій. До першого відносимо форми, утворені від дієслів, що описують ситуації з природним результатом, тобто таким, який виходить із семантики основи мотиватора: *Кузьма неквапною ходою дістається до своєї кособокої, дрючками підпертої хати* (М. Стельмах); *Там-то його й скалічено. Ремінні паси, нагайки, ланцюжки, кліщі, шворні, гумові палиці, шила. Все висіло на вбитих охайно до щита зірдаках, в гвинчених гаках* (І. Чендей); *До шатра зайшла стара Земфіра. Принесла від коркovanу пляшку, склянку і у великій череп'яній мисці смажену картоплю* (Д. Ткач); *Щасливе життя, відвоюване цими руками, В наші очі погляне негаснучим сяйвом своїм* (В. Забашта); *Вже випито першу чарку, і молодий, відварений по-чабанському способом валашок, парує в мисках* (О. Гончар) і таке інше. Результативність цих лексем зумовлена граничністю їхніх мотиваторів. Результативність цієї групи можна проілюструвати схемою: процес / дія → завершення процесу / дії → результат процесу / дії.

До другого – решту форм – це результати, утворені від дієслів, що описують ситуації без природного результату. Особливістю результативних похідних, що описують ситуації без природного результату, є те, що вони описують такий стан, точну природу якого не можна передбачити, виходячи із семантики відповідного предиката. До цього типу форм ми відносимо лексико-семантичні варіанти імперфективів, що повністю позбавлені таких семантичних ознак, як спрямування на логічне завершення дії, мета дії, напрям дії тощо та дієслова спрямованого руху: *Вже були переспівані всі пісні* (А. Хорунжий), *співати* → *переспівати* – *переспіваний* – *заспівати* – *заспіваний* – *проспівати* – *проспіваний* тощо; *Вона лежала і сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття* (М. Коцюбинський), *знати* → *зазнати* – *зазнаний* – *визнати* – *визнаний* – *пізнати* – *пізнаний* тощо.

Отже, трактуємо результатив як предикативну форму, виражену пасивними дієприкметниками та акціональними предикативними формами на *-но*, *-то* від граничних і неграничних перфективів та імперфективів, яка виражає вторинний незворотний стан предмета, що передбачає попередню дію.

Вирішення теоретичних та практичних проблем категорії результатива є важливим не тільки для всебічного з'ясування характеристики дієслова, але й для опису загальної структури мови, лексичного складу мови, з'ясування динаміки розвитку мови, створення капітальних граматик.

Бібліографія

- Бондарко, О. В. [Бондарко, А. В.] (1971), Грамматическая категория и контекст. Ленинград.
- Бондарко, О. В. [Бондарко, А. В.] (1978), Грамматическое значение и смысл. Ленинград.
- Вандриес, Ж. [Вандриес, Ж.] (1937), Лингвистическое введение в историю. Москва.
- Виноградов, В. В. [Виноградов, В. В.] (1975), Исследования по русской грамматике. Москва.
- Вихованець, І. Р. (1993), Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. Київ.
- Гловинська, М. Я. [Гловинська, М. Я.] (2001), Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола. Москва.
- ЕСПЕРСЕН, О. [ЕСПЕРСЕН, О.] (2002), Философия грамматики. Москва.
- Загнїтко, А. П. (1996), Теоретична граматики української мови: Морфологія. Донецьк.
- Маслов, Ю. С. [Маслов, Ю. С.] (1984), Очерки по аспектологии. Ленинград.
- Мещанинов, І. І. [Мещанинов, И. И.] (1949), Глагол. Ленинград.
- Мучник, І. П. [Мучник, И. П.] (1971), Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке. Москва.
- Недялков, В. П., Яхонтов, С. Є. [Недялков, В. П., Яхонтов, С. Е.] (1983), Типология результативных конструкций: результатов, стив, пассив, перфект. Ленинград.
- Плунгян, В. О. [Плунгян, В. А.] (1989), К определению результата (универсальна ли связь результата и предельности?) В: «Вопросы языкознания». 6, 55–63.
- Холодович, О. О. [Холодович, А. А.] (1979), Проблемы грамматической теории. Ленинград.